

Tamilla Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Kitabxana-İnformasiya Mərkəzinin müdiri
E-mail: tamilla.asgarova@admiu.edu.az

HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİNDƏ MÜƏLLİF HÜQUQU: PREDMETİ VƏ FUNKSIYALARI

Xülasə: Kitablار cəmiyyəti irəli getməyə yönəldən, insan zəkasının müxtəlifliyini təcəssüm etdirən və bəşəriyyətin zəngin təcrübəsini özündə ehtiva edən xəzinədir. Tarixən əfsanələr, əsatirlər, rəvayətlər, qəhrəmanlıq dastanları, əmək mahnıları əvvəllər şifahi formada yazılmış, sonralar isə daş, dəri və ağac üzərinə yazılaraq bu günə qədər gəlib çatmışdır. Əlifba və yazının yaranması, kağızın kəşfi, əlyazmalar, çapçılığın ixtira edilməsi, kitabxanaların yaranması kitabın inkişaf mərhələsində ən mühüm səhifələrdir. Kitabın insan həyatına daxil olması, kitabların çoxalması həm də müəlliflik hüququnun yaranması zərurətini meydana gətirmişdir. Məqalədə Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətində müəllif hüququnun predmeti və funksiyaları təhlil olunur.

Açar sözlər: əsər, kitab, yaradıcılıq, əqli mülkiyyət, normativ akt, qanun, fərman

Giriş: Müasir dövrdə kitab həm də hər bir xalqı beynəlxalq arenaya çıxaran və onu təbliğ edən bir vasitədir. Xalq bir çox hallarda dünya miqyasında öz yazıçılarının əsərləri ilə tanınır. Azərbaycanın da dünya miqyasında tanınan yazıçı-şairləri, müəllifləri hər zaman olub və bu gün də var. Orta əsrlərdə Azərbaycan şairləri öz şeirlərinin sonunda poetik adlarını işlətməklə müəlliflik hüququnun səmərəli qorunma formasını yaratmışlar.

Azərbaycan kitab mədəniyyətinin X-XII əsrlərdən başlayaraq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ədəbiyyat, coğrafiya, təbabət, astronomiya, tarix, fəlsəfə, məntiq və elmin başqa sahələrinə aid əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan kitab tarixini zənginləşdirən böyük alimlər, şairlər yaşamışdır. Eyni zamanda bu dövrdə yaşamış Xətib Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Nəcməddin Naxçıvani, Hinduşah Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Qətran Təbrizi, Bəhmənyar, Mahmud Şəbüstəri və başqalarının müəllif hüquqlarının qorunmasını ortaya qoyan əlyazmaları bu günə qədər gəlib çatmışdır. Kitab tariximizin ilk mərhələsinə aid olan əlyazmalar ölkəmizdən başqa, dünyanın Amerika Birləşmiş Ştatları, Rusiya, Fransa, Almaniya, Vatikan, Polşa, Çexiya, Çin, Türkiyə, İran, Özbəkistan və başqa ölkələrində qorunub saxlanılmaqdadır.

Məsələnin qoyuluşu: Hər il aprel ayının 23-ü “Beynəlxalq Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü” kimi qeyd olunur. Bu tarixin seçilməsi dünya ədəbiyyatının öz yaradıcılıq ənənələri ilə seçilən üç böyük dühası - Migel de Servantes, Uilyam Şekspir və İnka Qarsilaso dela Veqanın vəfatı ilə bağlıdır. UNESCO-nun 1995-ci ildə Parisdə keçirilən Baş Konfransında qəbul olunmuş qərarla kitaba və müəlliflərə hörmət əlaməti olaraq bu əlamətdar gün bütün dünyada olduğu kimi 1997-ci ildən ölkəmiz də qeyd edilir. Kitablara və müəlliflərə ehtiram məqsədi ilə təsis olunan “Beynəlxalq Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü” hamını, xüsusilə də gəncləri mütaliədən zövq almağa, bəşəriyyətin sosial və mədəni inkişafında əməyi olmuş sənətkarların əvəzsiz irsinə hörmətlə yanaşmağa çağırış günüdür.

Hər bir oxunan kitabın bəhrəsi yeni kitabdır, yeni biliyə yol açan bilik mənbəyidir, yaradıcılıq və kreativlik fenomenindən irəli gələn “Müəllif” anlayışı və Müəlliflik hüququdur. “Kitab”, “Müəllif” və “Müəlliflik hüququ” anlayışları yaranan andan bir-biri ilə qırılmaz təmasda olub. Dahi Nizaminin “tükənməz mənəvi qida”, Şekspirin “təcdan qiymətli”, böyük Sabirin “ilk dostum”, maarifçi-alim Zərdabinin “qiymətli dəfinə” adlandırdıqları kitab bilik mənbəyi olaraq qalmaqdadır. Dünya mədəniyyətinin inciləri sırasında Azərbaycanın “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Heydər Əliyev və mədəniyyət siyasəti

İntibah və bilik mənbəyi olan klassik Azərbaycan kitabı xüsusilə orta əsrlərdə böyük şöhrət qazanmışdır. Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycanın Naxçıvan, Ordubad, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Bərdə, Şəki, Qarabağ və başqa bölgələrində yaradılan kitablar dərin məzmunu, dilinin bədiiliyi, tərtibatının gözəlliyi ilə seçilirdi. Kitab sənətkarlarımız xəttat Mirəli Təbrizi, Qazı Məhəmməd Bağır Ordubadi, Hacı Məhəmməd Naxçıvani, Hacı Hüseyn Naxçıvani, Əbdülbaqi Danişmənd, Qasım bəy Səhhaf və onlarla başqaları kitab mədəniyyətimizin formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər.

“Kitab nəşri hər bir ölkənin, xalqın mədəniyyətində, ümumiyyətlə, mədəni-ictimai həyatında çox görkəmli yer tutur. Ona görə də hər birimiz kitablara borcluyuq” [2, s.97], – deyən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev milli sərvətimiz olan mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, kitab nəşrini, bir sözlə, xalqımızın mədəni səviyyəsini yüksək qiymətləndirmişdir.

Ötən yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq Ulu öndərimizin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda mətbəə və nəşriyyat sahələri yenidən qurulmuş, kitab nəşrinin kütləviliyini təmin etmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, bu sahədə çalışan intellektual və yaradıcı insanlara hərtərəfli qayğı göstərilmişdir. Müstəqillik illərində də ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən kitab nəşri və müəlliflik hüququ sahəsində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. 1996-cı ildə “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” [3], 1998-ci ildə “Kitabxana işi haqqında” [2, s.358], 2000-ci ildə “Nəşriyyat işi haqqında” [5], 2003-cü ildə “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” [2, s.360] Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbul edilməsi ilə bu sahədə zəngin qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası “Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması haqqında” Bern Konvensiyası və “Müəllif hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına qoşularaq geniş beynəlxalq əməkdaşlığa da başlamışdır.

Məsələnin həlli: Müəlliflik hüququ əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutlarından biridir və bu institutun özü iki subinstitutdan ibarətdir: müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar. Müəlliflik hüququ iki mənada işlədilir: subyektiv mənada və obyektiv mənada.

Subyektiv mənada müəlliflik hüququ dedikdə, konkret subyektin elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri ilə bağlı malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak və ya əmlak hüquqları başa düşülür. Subyektiv mənada müəlliflik hüququ elə subyektiv müəlliflik hüququnun özü deməkdir. Bununla bağlı mənbələrdə göstərilir: “İstənilən subyektiv mülki hüquq kimi subyektiv müəlliflik hüququ öz tərkibinə görə mürəkkəb olub, bir neçə səlahiyyətdən ibarətdir. Həmin səlahiyyətlərə aiddir: davranış səlahiyyəti (əsərdən istifadə və onun barəsində sərəncam səlahiyyətləri, müəlliflik səlahiyyəti, ad hüququ və s.); tələb etmək səlahiyyəti (borclu şəxslərdən müəlliflik hüquqlarını pozan hərəkətlərdən çəkinməyi tələb etmək imkanı); müdafiə səlahiyyəti (pozulmuş hüquqların bərpa olunması və ya mübahisə edilən hüquqların tanınması üçün hüquqqoruyucu tədbirlər tətbiq etmək imkanı)” [1, s.207].

Qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv müəlliflik hüququ yalnız müəlliflik hüquq münasibəti çərçivəsində yarana və mövcud ola bilər. Müəlliflik hüquq münasibəti isə müəllifin əsər yaratması ilə onunla əhatə dairəsi bilinməyən, qeyri-məhdud sayılı şəxslər (“hamı və hər kəs”) arasında əsər barəsində yaranır. Əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud sayılı şəxslər (“hamı və hər kəs”) müəlliflik hüquq münasibətinin borclu tərəfi sayılır. Onlar belə bir passiv vəzifə daşıyırlar: müəllifin əsər barəsində malik olduğu hüquqları pozmaqdan çəkinmək və həmin hüquqların həyata keçirilməsinə mane olmamaq.

Müəlliflik hüquq münasibətlərinin digər tərəfi (qarşı tərəf) isə müəllifdən ibarətdir. O, müəlliflik hüquq münasibətinin səlahiyyətli şəxsidir. Səlahiyyətli şəxs kimi müəllif əsər barəsində hüquqi imkanlara malikdir ki, onların məcmusu subyektiv müəlliflik hüququ adlanır. Subyektiv müəlliflik hüququ səlahiyyətli şəxsə məxsus olub, müəlliflik hüquq münasibətinin elementi sayılır. Müəlliflik hüquq münasibəti isə mütləq hüquq münasibəti növünə aid edilir, çünki həmin hüquq münasibətində yalnız bir tərəf məlumdur. Borclu tərəfi isə təmsil edən şəxslər naməlumdur.

Obyektiv mənada müəlliflik hüququ dedikdə, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması, istifadəsi və hüquqi mühafizəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu normalar müəlliflik hüququ, memarlıq,

mədəniyyət, reklam və digər məsələlər barədə qanunlarda, habelə qanun qüvvəli aktlarda ifadə olunur. Deməli, obyektiv mənada müəlliflik hüququ müxtəlif normativ aktlarda ifadə olunan mülki hüquq normalarından ibarətdir. Məhz bu səbəbdən göstərə bilərik ki, obyektiv mənada müəlliflik hüququ elə müəlliflik hüququ subinstitutunun özü deməkdir. Hüquq subinstitutu kimi isə müəlliflik hüququnun işi elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi prosesində əmələ gələn əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri ilə bağlıdır. Həmin münasibətlər məhz müəlliflik hüququ subinstitutu ilə tənzimlənir.

Dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, məhz obyektiv mənada müəlliflik hüququ subinstitut kimi çıxış edir və əqli mülkiyyət hüququ yarım sahəsinin sistemində tərkib hissəsi (elementi) kimi daxil olur. Hər bir hüquq subinstitutunun isə özünün nizamasalma (tənzimləmə) predmeti olmalıdır. Bəs, müəlliflik hüququnun nizamasalma predmeti nədən, yəni hansı növ ictimai münasibətlərdən ibarətdir?

Qeyd etdik ki, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi prosesində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Onlar müəlliflik münasibətləri adlanır. Məhz bu münasibətlər hüquq subinstitutu kimi müəlliflik hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Məhz həmin münasibətlər müəlliflik hüququ ilə tənzimlənərək onun nizamasalma predmetinə daxil olur.

Müəlliflik münasibəti ilk növbədə, şəxsi qeyri-əmlak münasibəti növündə ola bilər. Bu münasibət isə müəllifin əsər yaratması ilə əmələ gəlir. Əsər işıq üzü görən kimi onun barəsində müəllifə əhatə dairəsi bilinməyən şəxslər (“hamı və hər kəs”) arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibəti yaranır. Müəlliflik münasibəti digər tərəfdən, özündə əmlak elementlərini birləşdirir. Belə ki, o, həm də əmlak münasibəti növündə də ola bilər. Əmlak münasibəti əsərin yaradılması ilə yox, əsərdən istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gəlir. Məsələn, əsər kitab halında nəşr olunur və onun çoxsaylı nüsxələri oxuculara satılır. Bu zaman alqı-satqı münasibəti yaranır ki, həmin münasibət əmlak münasibəti sayılır.

Hüquq subinstitutu kimi müəlliflik hüququnun hansı rolu yerinə yetirməsi və oynaması onun funksiyalarında təzahür edir. Müəlliflik hüququ beş funksiya yerinə yetirir:

- tanıtmaq funksiyası;
- mühafizə etmək funksiyası;
- müəyyən etmək funksiyası;
- təmin etmək funksiyası;
- müdafiə funksiyası.

Müəlliflik hüququnu tanıtmaq funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsəri yaradan şəxsə əsərin müəllifi sayılması və hesab edilməsi imkanı verilmişdir. Müəllifin hüququ vardır ki, bu faktın, yəni əsərin müəllifi sayılması faktının tanınmasını başqa şəxslərdən tələb etsin. Deməli, şəxs yaratdığı əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququna (imkanına) malikdir. Bu hüquq isə əsərin özünün yaranması faktı ilə əmələ gəlir və əsərin dərc olunub-olunmamasından, istifadə edilib-edilməməsindən asılı deyildir. Şəxsi əsərin müəllifi kimi tanımaq üçün hər hansı formal proseduranın yerinə yetirilməsi, əsərin dövlət orqanlarında qeydə alınması, xüsusi olaraq rəsmiləşdirilməsi və ya kiminsə razılığı (icazə) verməsi tələb olunmur.

Müəlliflik hüququnu mühafizə etmək funksiyasının (qoruyucu funksiyasının) mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüquq normaları elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini hüquqi cəhətdən (fiziki cəhətdən yox) qoruyur. Bu, o deməkdir ki, əsər müəllifin razılığı (icazəsi) olmadan və ona haqq verilmədən istifadə edilə bilməz (məsələn, əsər nəşr oluna və ya başqa dilə tərcümə oluna bilməz və s.). Əgər müvafiq şəxs əsərdən müəllifin razılığı olmadan istifadə edərsə (məsələn, müəllifin icazəsi olmadan əsəri kitab halında çap edərsə və s.), bu hal qanunsuz istifadə (hüquq pozuntusu) hesab ediləcəkdir. Buna görə də təqsirkar şəxsə müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir.

Müəlliflik hüququ əsəri yarandığı andan öz mühafizə sferasına daxil edir. Buna görə də dərc edilən əsər də, dərc edilməyən əsər də müəlliflik hüququ ilə qorunur. Məhz bu səbəbdən əsərin əlyazması da müəlliflik hüququnun mühafizə sferasına aid edilir.

Heydər Əliyev və mədəniyyət siyasəti

Müəlliflik hüquq normalarının əsəri qoruması həmin əsərin yaradıldığı dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşır. Məsələn burasındadır ki, müəlliflik hüququ ərazi xarakterinə malikdir. Bu, onu ifadə edir ki, başqa dövlətin ərazisində əsər müəllifin razılığı (icazəsi) olmadan və ona haqq (qonorar) verilmədən sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər. Başqa sözlə desək, müəyyən bir dövlətin ərazisində müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər başqa dövlətin ərazisində mühafizə edilmir (qorunmur). Əsəri başqa dövlətin ərazisində qorumaq üçün beynəlxalq müqavilələrin (konvensiyaların), eləcə də ikitərəfli beynəlxalq sazişlərin bağlanması tələb edilir.

Digər tərəfdən müəlliflik hüquqlarının qorunması müddətlə məhdudlaşır, yəni müddətli xarakter daşıyır. Belə ki, müəlliflik hüquqları qanunda nəzərdə tutulan müddətdə qorunur. Bu müddət keçdikdən sonra onlar müəlliflik hüququ ilə qorunmur.

Müəlliflik hüququnun müəyyən etmək funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüquq normaları əsərdən istifadənin hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. Həmin normalara görə əsərdən istifadə olunan zaman müstəsna hüquq rejimi tətbiq edilir. Həmin rejimin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, müəllifin və ya əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin əsərdən hər hansı formada və üsulla istifadə etməyə müstəsna hüququ vardır (bu barədə müəlliflik hüququ birbaşa göstəriş ifadə edir). Başqa hər hansı şəxsin belə hüququ yoxdur.

Müəlliflik hüququ göstərir ki, qanunla qorunan əsərdən kim və hansı şərtlərlə istifadə edə bilər. Əsərdən başqa şəxslərin istifadəsi yalnız müəllifin və ya əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin razılığı və icazəsi ilə mümkündür. Əsərdən istifadə və onun barəsində sərəncam səlahiyyətləri ancaq həmin şəxslərə məxsusdur. Müəlliflik hüququ onları (müəllifi və s.) legal (qanuni) inhisar hüququ ilə təmin edir ki, bu hüquq əsərdən istifadə üzrə müxtəlif hərəkətlər etməyə imkan verir.

Müəlliflik hüququnun təmin etmək funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüququ elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəlliflərini bir sıra hüquqlarla təmin edir. Onlara müəlliflik hüquqları deyilir. Müəlliflik hüquqları elə subyektiv hüquqlardır ki, müəllif onları elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması nəticəsində əldə edir. Həmin hüquqlar həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli (məsələn, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, müəllifin ad hüququ və s.), həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli (məsələn, əsərin nüsxələrini satmaq və ya satmağa icazə vermək və s.) ola bilər.

Müəlliflik hüququnun müdafiə funksiyası onda ifadə olunur ki, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması nəticəsində müəllifin əldə etdiyi həm şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, həm də əmlak (iqtisadi) hüquqları müdafiə olunur. Söhbət müəlliflik hüquqlarının hüquqi müdafiə ilə təmin olunmasından gedir. Belə ki, müəlliflik hüquqları pozulduğu və ya mübahisə edildiyi hallarda pozulmuş hüquqları bərpa etməyə (və ya mübahisə edilən hüquqları tanımağa) yönələn tədbirlər tətbiq edilir. Bu tədbirlərin məcmusu müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi hesab edilir.

Nəticə: Tədqiqatın nəticəsi olaraq bildirmək mümkündür ki, Azərbaycan Respublikasında əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş mədəniyyət siyasətini müvəffəqiyyətlə davam etdirən Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında”, “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında”, “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Sərəncamları, eləcə də “Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 30 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı müəllif hüquqları sahəsində uğurlu və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu siyasətin məntiqi nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, musiqisi, xalçaları, muğamları, xalq yaradıcılığı, ədəbiyyatı, memarlığı, milli mətbəxi və geyimləri, eləcə də mədəni irsi haqqında nəşr olunan kitablar, elektron daşıyıcılar zəngin elmi və mədəni potensialımızın dünyada tanınması, xalqımızın müəlliflik hüququnun beynəlxalq aləmdə qorunması istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərdir.

Heydər Əliyev və mədəniyyət siyasəti

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyev S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. III cild. IV kitab. Dərslik. Bakı, Digesta, 2008, 700 səh.
2. Xələfov A. Məqalələr toplusu: 1990-2011-ci illər. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011. – 464 səh.
3. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu// Azərbaycan. – 4 aprel. – 1998. – s.3.
4. “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu// Ədəbiyyat qəzeti. – 2012. – 24 aprel. – s.2-4.
5. “Nəşriyyat işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu// Azərbaycan. – 1998. – 19 iyun. – s.2-4.

Tamilla Asgerova

COPYRIGHT IN THE CULTURAL POLICY OF HEYDAR ALIYEV: SUBJECT AND FUNCTIONS

Summary: Books are a treasure that guides society forward, embodies the diversity of human intelligence, and contains the rich experience of mankind. Historically, legends, myths, legends, heroic epics, and labor songs were first written orally, and later they were written on stone, leather, and wood and have survived to this day. The creation of the alphabet and writing, the discovery of paper, manuscripts, the invention of printing, and the creation of libraries are the most important pages in the development stage of the book. The introduction of the book into human life and the proliferation of books also created the need for the creation of copyright. The article analyzes the subject and functions of copyright in the cultural policy of our great leader Heydar Aliyev.

Key words: work, book, creativity, intellectual property, normative act, law, decree